

In conclusion, the author points out that historical experience allows us to follow certain regularities in the evolutionary process of formation of local self-government bodies, and in conjunction with legal synthesis one can get a solid basis for designing a new, improved model of local self-government. That is why studying the regulatory framework, which was historically established and formed a system of local authorities, is a key point in improving the relevant system in our time.

Keywords: rural community, self-government, legal status, territorial community, bodies of public self-government.

Пристап Л.Т.

ФОРМУВАННЯ НЕУРЯДОВОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ

УДК 342 «19»

Одним із найважливіших інститутів козацької адміністрації було судочинство. Його норми, що витокami сягали принципів судочинства давньоукраїнських копних судів та положень артикулів «Руської Правди», запорожці ретельно охороняли, передавали із покоління у покоління.

За часів гетьманування Б. Хмельницького роль судді у Війську Запорозькому була піднесена до такого рівня, що все, що стосувалося судді та його діяльності мало державницький характер та беззаперечний вплив на козацьку спільноту.

З середини XVII ст. із початком Національно-визвольної війни українського народу розпочався процес формування нової соціальної еліти – козацької старшини, основу якої становили тогочасні урядовці. Поряд із урядовою старшиною формувалася і відособлений прошарок козацтва – так зване військове товариство [1, 397].

В процесі консолідації української козацької старшини в кінці XVII – на поч. XVIIIст. було юридичне оформлення «знатного військового товариства», яке існувало на Україні до І. Мазепи та мало статус звичаєвого [2, с. 112-115].

Окремі представники старшини, заслужені у Війську Запорозькому, або визначні своїм віком, майновим станом чи впливом в урядових колах, набували звання знатного військового товариша. В кінці XVII – на поч. XVIIIюридично оформлене знатне

військове товариство у середовищі козацької старшини займало вагоме місце у військово-політичному та економічному житті Гетьманщини [3].

До кола знатного військового товариства входили і старшинські уряди – генеральні, полкові і сотенні. В кінці XVII ст. зустрічається вже поділ знатного військового товариства на дві групи: знатні військові товариші старші і молодші. «Старші» знатні військові товариші – це здебільшого колишні полковники або генеральні старшини, «молодші» знатні – здебільшого діти старших знатних військових товаришів або молодші представники старшинських родин.

Поступово, внаслідок трансформацій у середовищі військового товариства, категорія значних військових товаришів зникає та з'являється поділ на бунчукових, військових та значкових товаришів, що зумовлено прагненням гетьманів до ліквідації останніх залишків республіканізму в організації війська.

Бунчукові товариші займали провідне місце в новій ієрархії. Звання «бунчукових» було затверджене гетьманом І. Мазепою та надавалось вихідцям з генеральної старшини, колишнім полковникам та їх дітям. Це товариство було звільнене від усяких місцевих обов'язків і юрисдикції та судилося тільки Генеральним судом.

Відповідно до військового статуту, бунчукові товариші були першими після полковників та підпорядковувались безпосередньо гетьману і не підлягали владі полковника, проживаючи на території певного полку. Їх також заборонялося залучати до виконання поточних військових та адміністративних справ у полку. Крім представників «знатного військового товариства», «під бунчук» приймалися іноді й чужоземні шляхтичі. Так, заможний литовсько-білоруський шляхтич Одорський, який поселився на Гетьманщину під час гетьманування Мазепи (близько 1686-1692 рр.), служив «при бунчуку гетьманському».

Основним обов'язком бунчукових товаришів була військова служба, а в мирний час за розпорядженням Генеральної військової канцелярії їх залучали до здійснення ревізій, інспекцій, слідства на території Гетьманщини. Звання бунчукового товариства нада-

валося за службу попередників, а також могло присвоюватись як ознака підвищення по військовій службі, що надавало переваги для подальшого отримання посад в старшинській адміністрації.

Чисельність бунчукових товариств була відносно сталою (1733 р. – 112, 1736 р. – 136, 1763 р. – 139 тих, хто служить), однак з часом досить швидко почала розвиватися і збільшуватися. Бунчуковими товаришами стали багато міщан (війти, бургомістри), шляхта, яка жодного відношення до козацтва не мала.

«Значкове товариство» з'являється та діє поруч із бунчуковим. Козаки «значкового товариства» об'єднувалися під малим полковим прапором – значком (звідки і пішла назва) та за субординацією були першими після сотників і військових товаришів та підпорядковувалися полковнику. До цієї категорії входили сини заможного козацтва, полкової і сотенної старшини, духовенства; судилися полковим судом та являли в межах полку привілейовану старшинську групу[4, 126].

Звання значкового товариша надавалося навіть за заслуги попередників. Володіння козацькими ґрунтами давало змогу відбувати службу військовим коштом та слугувало підставою для здобуття чину. Зазвичай, до складу значкових потрапляли козаки із заможних родин, полкової і сотенної старшини, канцеляристів, міських урядовців, навіть вихідці із духовенства [5, 15].

Основним обов'язком значкових товаришів залишалася військова служба, також вони активно залучалися до військових походів, перебували у різних відрядженнях, комісіях тощо. Від початку кількість значкових товаришів у полках не регламентувалася і залежала від полкових потреб. І тільки царським указом від 8 серпня 1743 р. встановлено обмеження: не більше 420 значкових товаришів.

Призначення значкових товаришів відбувалося за атестатами від полковників і полкових канцелярій. Вони користувалися певними привілеями та зберігали перспективу підвищення до чину військового товариша або полкового урядовця.

Господарі гетьманського двору, управителі (економи, старости, дозорці) гетьманських волостей і окремих маєтків у XVII ст. мали звання товаришів військових. Звання значного в части-

ни товариства фіксується після займання економічної посади та попередні уряди цих осіб не залишають сумніву в їх належності до значного військового товариства. Історичні матеріали засвідчують, що господарські посади в XVIII ст. найчастіше займали представники неурядової старшини. Ретроспективний метод дозволяє стверджувати, що в XVII ст. аналогічні посади також займали значні товариші військові в неурядовому статусі.

У праці «Гетьман Іван Мазепа та його доба» О. П. Оглоблина наведено чимало прикладів та характеристики військових товаришів усіх рангів та їх просування щаблями козацької суддівської ієрархії, зокрема:

І. В. Ломиковський – генеральний писар, був знатним військовим товаришем, а з часом – гетьманський дворянин, член генерального суду;

С.С. Савин – знатний військовий товариш, писар генерального суду;

І. Ф. Чарниш – знатний військовий товариш, полковник Гадяцького полку, генеральний суддя.

О. М. Туранський – вихованець Києво-Могилянської колегії, військовий товариш, генеральний суддя та ін. [6].

У судовій, адміністративній, представницькій та господарчій функціях на плечі військового товариства лягало багато доручень від урядників різного рівня. Значне товариство через раду на уряді брало участь у прийнятті рішень, залишаючись при цьому основними їх виконавцями. Деякі завдання можна віднести відразу до кількох функцій. До виконання доручень залучалися значні товариші всіх рівнів, із тією лише різницею, що завдання товаришу сотні давав сотник, а військовому товаришу – полковник та урядники вищого рівня.

На початку існування Гетьманщини і в управлінському апараті працювали люди, які здобули спеціальну освіту і мали практику роботи в козацькому війську або в польських державних установах. З другої половини XVII ст. такі кадри стали готувати власними силами. Велика заслуга в цьому належить братським школам і особливо Київській академії.

У забезпеченні формування та підготовці кадрів для адміністративно-судових і фінансових органів особливу роль відігравали канцелярії гетьманських центральних і місцевих установ. Чимала роль у цьому плані зробила Головна військова канцелярія, якою керував генеральний писар – вища службова особа гетьманської адміністрації в Україні. Крім основних функцій (складання гетьманських універсалів, ведення дипломатичного листування, прийом послів, розгляд повідомлень полкової та сотенної старшини, тощо), адміністрація виконувала і функцію підготовки керівних кадрів для державного апарату. Під керівництвом досвідчених фахівців готувалися висококваліфіковані дипломати, юристи, адміністратори.

При військовій канцелярії згодом було створено спеціальний канцелярський курінь, який фактично був навчальним закладом напіввійськового типу та підпорядковувався генеральному писареві. До куреня приймали осіб переважно із знатних козацько-старшинських родин. Тих, хто успішно склав вступні іспити і відповідав іншим вимогам, приводили до військової присяги і вносили до списку військових канцеляристів. Проживали вони в окремому будинку – курені і перебували на повному державному утриманні. Лише найзаможніші жили на приватних квартирах [7, с. 16-17].

Військові канцеляристи вивчали іноземні мови, юриспруденцію, фінансово-економічні науки і військову справу. До навчальних планів входили також співи, музика і спорт. Разом із теоретичним навчанням, військових канцеляристів залучали до практики: їм доручали вести окремі справи, призначали до складу різних комісій, які виїжджали для розгляду справ у полки і сотні, де їх зустрічали з військовими почестями. З великою повагою до канцеляристів ставився і сам гетьман. З числа вихованців канцелярського куреня вийшло багато здібних юристів, освічених адміністраторів і досвідчених технічних працівників, а також чимало істориків, письменників, твори яких стали джерелом вивчення історії українського народу.

На Запорозькій Січі існували січові школи, які очолювали отамани січової школи, які обиралися самими школярами (один для школярів старшого, інший – молодшого віку).

Військові шкільні отамани піклувалися забезпеченням школярів продовольством і приладдям, зберігали шкільну скарбничку; доповідали про успішність учнів і стан їхнього здоров'я кошовому отаманові. У школярів був наставник – вихованець Київської академії або тієї самої Запорозької школи. Запорозька школа навчала письма, церковного читання, хорового співу та музики. По її закінченні частина випускників іноді залишалася при школі, навчали навиків шкільної грамоти, брали участь у церковних відправах; решта розходилася по парафіях Запорозького краю як церковні читці, хористи та священики [8, с. 14].

Розвиток державних структур Гетьманщини вимагав нових підходів до формування козацьких суддівських посад, що забезпечувалось функціонуванням неурядової козацької старшини, яка була вагомим ланкою для кар'єрного зросту по службі.

З самого початку (з середини 30-х років) спроби російської влади унормувати кількість неурядової старшини наштовхнулись на пасивний спротив. Протягом наступних десятиліть до середини 60-х років виникали різні форми з допомогою яких Генеральна і полкові канцелярії долали обмеження чисельності неурядової старшини. Так з'явилися атестовані, асигновані в значковій товариші, приписні з інших полків. Збережені списки значкових товаришів за полками дозволяють лише частково зафіксувати загальну чисельність і персональний склад товариства, так як зі смертю значкового, військового чи бунчукового товариша його місце займав черговий претендент на звання. Зміни персонального складу здійснювались протягом року.

З середини 60-х років XVIII ст., з ліквідацією гетьманства, настав новий етап в розвитку неурядової старшини. Обмеження на чисельність товариства фактично вже не діють. Отримують патенти на звання значкового чи військового товариша самі різні категорії населення Гетьманщини. З кінця 50-х, а особливо в 60-х роках все частіше звання військового товариша отримує багата міщанська верхівка. Присвоювали звання як військовим, так і ци-

вільним урядовцям. З початку 40–х років XVIII ст. простежується відновлення практики надання звання військового товариша. Відчутна послідовність в званнях: більшість новоспечених військових товаришів були перед тим військовими канцеляристами [9, с.87-88].

Підсумовуючи слід зазначити, що у XVII ст. сформувалися основні функції й доручення неурядової старшини. Спочатку це були загальні обов'язки козацької старшини новоутвореної держави. Не існувало відмінностей між дорученнями урядників і військових товаришів, адже спільним знаменником була належність до старшинського стану. Служба козацької старшини, що реалізовувалася через виконання певних функцій, була типовою феодалною службою. Володіння землею та іншою нерухомістю в період ранньомодерної України передбачало службу на користь держави.

Особливою була роль неурядової старшини в дипломатичній сфері. Вона закріпилася за значними козаками, які виконували важливу роль у перемовинах від імені всього запорозького товариства. З появою козацької держави та утворенням відносно стабільного адміністративного поділу постійна відсутність сотника чи полковника на території підпорядкованої йому адміністративної одиниці була небажаною, тому в ролі гінців і посланців у XVII ст. найчастіше виступали військові товариші, які на той момент не займали уряду. У межах дипломатичної функції можемо виділити такі доручення: виконання обов'язків послів, посланців і гінців, які мали різний рівень відповідальності й повноважень, зустріч і супровід іноземних послів, облаштування їх побуту, супровід гетьмана чи його посла до іншої держави, входження до гетьманського почту при зустрічах іноземних делегацій.

Доволі часто неурядова старшина за наказом гетьманів чи полковників висилалася на розмежування кордонів, меж полків та володінь окремих власників. Товариші військові були спостерігачами гетьмана в полках при реалізації окремих гетьманських наказів. На їх плечі лягало ревізування в полках, укладання часткових реєстрів, кур'єрські доручення та багато інших одноразових адміністративних завдань.

1. Панашенко В.В. Знатне військово товариство Гетьманщини / В.В. Панашенко // Україна в Центрально-Східній Європі. – № 1. – 2000. – с. 397.
2. Окінішевич Л. Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. / Л. Окінішевич // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. CLVIII. – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1948. – С.112–115.
3. Казіміров Д.В. Неурядова старшина Чернігівського полку у другій половині XVII – XVIII ст./ Д.В. Казіміров [Електронний ресурс] Режим доступу http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_39/Gileya39/12_doc.pdf.
4. Панашенко В.В. Значкові товариші / В.В. Панашенко // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С.126-141.
5. Горобець С. Списки значкових товаришів Чернігівського полку 1732 та 1737 рр. / С. Горобець // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С.15–18.
6. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин // Ред. Л. Винар, упорядники І. Гирич, А. Атаманенко. – Вид. 2-е, доп. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. – 464 с. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/coss3/ohl14.html>
7. Горяга О.В. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.В. Горяга; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – 19 с.
8. Бойко І.Й. Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.Й. Бойко; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1999. – 17 с.
9. Кульчицький В.С. Підготовка адміністративно-судових кадрів Козацько-Гетьманської держави // Українська державність: історія і сучасність / Матеріали наукової конференції. Січень 1993 р., м. Київ. – К.: ІСДО, 1993. – С. 87-88.

Присага Л.Т. «Формування неурядової старшини Гетьманщини».

У науковій статті автор досліджує правовий статуссоціального складу різних рівнів товариств (бунчукових, значкових, військових), його освіту та побут. Розвиток державних структур Гетьманщини вимагав нових підходів до формування козацьких суддівських посад, що забезпечувалось функціонуванням неурядової козацької старшини, яка була вагомим ланкою для кар'єрного зросту по службі.

Неурядова старшина XVII ст. виконувала різноманітні службові доручення, що об'єднувалися в межах військової, дипломатичної, представницької, судової,

адміністративної та господарсько-фінансової функцій. Всі функції неурядової старшини збереглися й урізноманітнилися в наступному столітті, коли виокремлюються бунчукове й значкове, а згодом ще й військове товариства.

Ключові слова: неурядова старшина, знатне військове товариство, військова канцелярія.

Присташ Л. Т. «Формирование неправительственной старшины Гетманщины».

В научной статье автор исследует правовой статуссоциального состав различных уровней обществ (бунчуковых, значковых, военных), его образование и быт. Развитие государственных структур Гетманщины требовал новых подходов к формированию казачьих судебных должностей, обеспечивалось функционированием неправительственной казацкой старшины, которая была весомым звеном для карьерного роста по службе.

Неправительственная старшина XVII в. выполняла различные служебные поручения, объединялись в пределах военной, дипломатической, представительной, судебной, административной и финансово-хозяйственной функций. Все функции неправительственной старшины сохранились и разнообразнее в следующем веке, когда выделяются бунчукове и значкове, а потом еще и военное общества.

Ключевые слова: неправительственная старшина, знатное военное общество, военная канцелярия.

Prystash L. T. Creation the non-governmentalelite of hetmanate.

In the scientific article the author investigates the legal status of the social composition of different levels of societies (Bunchuk, badge, military), his education and life. The development of state structures of the Hetmanate demanded new approaches to the formation of Cossack judiciary positions, which was ensured by the functioning of the non-governmental Cossack elderly, which was an important link for career growth in the service.

Non-governmental elite of the XVII century. performed various service orders, united in the military, diplomatic, representation, judicial, administrative and economic and financial functions. All functions of the non-governmental elderly survived and diversified in the next century, when Bunchuk and Symbol are singled out, and later also military societies.

Key words: non-government officer, noble military society, military post-office.